

Кәрім Бақыхан

ISSN 2221-8521

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІ

АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ
ОРТАЛЫҒЫНЫҢ
ХАБАРЛАРЫ
ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА АРХЕОГРАФИИ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ
BULLETIN
OF THE NATIONAL CENTER OF ARCHAEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

2/2013

АСТАНА

ДЕРЕКТАНУ

Напил Базылхан

Филология ғылымдарының кандидаты

ҚАЗАҚ ТАҢБАЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТАРИХИ-ДЕРЕКТАНУЛЫҚ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Қазақ этносимволдардың негізгісі - Таңба. Бұл атаудың этимологиясы - көне түрік сөзінен. Прототүрік тілінде аталмыш сөздің түп-төркіні ***tap-** // *** tab-** тұлғалы болды және оның семантикасы «1. белгілі бір заттың ізі, қалдығы, табы, 2. із қалдыру» деген мәнде айтылды. Бұл түбір морфемалардан тараған сөздердің мағыналары қазақ тіліндегі «табы, табын, таптау, табандау, тамшы, тамшылау, тамұқ, тамызу» деген сынды сөздерімен төркіндес болып келеді. Аталмыш **tab-** түбірден **tam** - тұлғасы пайда болған. Сөйтіп, **tam-** түбірі «1. от жағу, от тамызу, күйдіру, қақтау, 2. белгі басу, таңбалау» деген мағынада өрбіген. Көне түрік бітік жазулы ескерткіштерінде **tamya** – тамға тұлғасында кездеседі. Мысалы, *altun tamyan tarqan* – алтын тамған тархан деген лауазымдық атағы көк түрік қағанының алтын мөрін сақтаушы тарханы, билік иелерінің іс-қағазын жүргізуші тарханы дегенді білдіреді. Олай болса, осы тамға сөзі көне түріктерде «мөр» деген мағынаны және де «ру, тайпалардың белгісі» деген ұғымды қатар білдіріп келді.

Орта ғасырлық жазба деректерде **tamya** -тамға, **tamyaci** -тамғашы тұлғасында кеңінен қолданылды. Осы «тамға» атауы қазақтардың ресми іс қағаз құжаттарында (дені архив қорларында сақтаулы) «тамғам, тамғам салдым, тамғасын салды» деген қалпында ХХ ғасырға дейін қолданылған. Демек, сонау көне түріктердің байырғы атауы қазақ тілінде сол қалпында сақталынып келгенін аңғаруға болады. Ал, таңба сөзі тамға сөзінің қазақ тіліндегі фонологиялық варианты, **taŋba** «таңба, таңбалау» деген бағытта дамып өрбіген. Көне моңғол тілінде **taba** > тав (із, табы), **tamaya** > тамага > тамга (таңба) тұлғасында сақталынған. Таңба атауы түрік тілдерінде «дамға, тамға, таңба, тағма» және басқа тұлғасында кездеседі. Сөйтіп, **tamya** деген сөзі ұзақ уақыт ру-тайпалардың таңба белгісі дегенді білдірді [1.5-15 б.].

Белгі. Көне түрік тілінде **belgü** > белгі деген сөз «белгі, нышан, заттық айғақ » деген мағынада қолданылған. Ортағасырларда таңба атауының орнына да аталып қолданылған.

Ен. Ал, «ен» атауы да көне түрік сөзі. Оның «кесу, тілу, бөлу» деген семантикалық өрісті білдіретін **en** - > түбірінен қазақ тілінде **ен** - малдың таңбасы, малдың белгісі, енші – бөлінген үлес мал, таңбалы үлес мал, ендеу - таңба салу деген сөздер өрбіген. Қазақтарда енді көбінесе ұсақ малға ғана

қолданылған. Көне моңғол тілінде **im**> им (ен, белгі), **inji**> инж (енші, ен қойылған мал үлесі), **imnekü**> имнэх (ендеу, ен салу) [2.64-65 б.].

Қазақ таңбалардың құрылымы негізінен тік, жатық, қиғаш, келте, дөңгелек, жарты доға, иірек сызықшалардан құралған (Кесте 1). Аталмыш сызықшалардың түрлі-түрлі композициясы бойынша енші алып бөлінген ру-тайпа тармақтарының жүздеген таңбалары жасалынды.

Кесте 1- Қазақ таңбаларын құрайтын негізгі сызықшалар				
№	Сызықша атауы	Қазіргі қазақша атауы	Көне түрікшесі (жаңғыртпасы)	Өзге түрік тілдерінде
1	 тік	көсеу, таяқша, әліп	Süŋgü-	
2	 жатық	көсеу, таяқша, әліп	?	
3	 қиғаш	көсеу, таяқша, әліп	?	
4	 келте	нүкте, шекті	?	
5	 иірек	ілмек	Egre-	
6	 жарты доға	айшық	Ay-	
7	 дөңгелек	шөміш, тостаған, дөңгелек	Toŋ-//doŋ- (туу, доңғалақ, күн, ай)	

Аталмыш негізгі сызықшалар қазақ ру-тайпа таңбаларының жасалуында басты компоненттер, ілкі құрамдас бөліктері болды. Қазақ таңбаларын екі топқа яғни негізгі және туынды таңбалар деп бөліп қарастырамыз.

Бірінші топ - **негізгі (ілкі) таңбалар**. Негізгі таңба дегеніміз ата-бабалық шежіре дәстүрі бойынша белгілі бір ру-тайпаның ататегінің сонау бастапқы, көнеден келе жатқан негізгі таңбасы. Ол таңбалар ежелден, ескі

заманнан қалыптасқан, тіпті тотемдік сияқты наным-сенімдерге қатысты пайда болған этносимволдық белгілер деуге болады.

Екінші топ - **туынды таңбалар**. Аталмыш негізгі таңбадан өрбіген, қосымша сызықшалар белгіленіп жасалғандары. Демек хронологиялық тұрғыдан туынды таңбалар негізгі таңбалардан кейінгі мерзімдерге қатысты

деген сөз. Мысалы, ұлы жүз дулаттың таңбасы негізгі таңба болады, ал

дулаттан тараған рулардың, атап айтқанда, сиқымның , ботбайдың

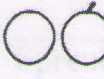
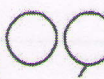

таңбалары оның туынды түрлері болып есептеледі. Осы

секілді ұлы жүз албанның , , суанның , , кіші жүз

кердерінің , шөміш-табынның таңбалары да туынды таңбалар болып табылады.

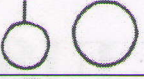

Орта жүз арғынның таңбасы негізгі таңба, ал жоғары шекті

, төменгі шекті арғын таңбалары, -садыр найманның таңбалары туынды таңбалар болмақ [3.84-90 б.].

Ал, қазақ ру - тайпаларының таңбалары жайындағы құнды деректерді жинастырып, сипаттама берген қазақ ғалымдары М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Ә.Х. Марғұлан, С.Кеңесбаев, Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров, А. Сейдімбек, А.Е.Рогожинский және басқа да зерттеушілер болды. Бұл зерттеушілердің еңбектерінде қазақ таңбалардың құрылымы мен семантикасы жайында бірсыпыра талдаулар бар.

Дегенмен, қазақтардың таңбаны қашаннан бері қолданғандығы және таңбалардың семантикасы, ру – тайпалары таңбаларының ұқсас немесе өзгеше келуінің мән-жайы, түпкі себептері жайында әр түрлі көзқарастар мен пікірлер бар.

Қазақ ру-тайпа таңбаларының бастапқы түр-пішіні - наным-сенімдердің этносимволдары мен белгілі бір зат-бұйымдарға негізделіп жасалғаны хақ. Сондықтан да таңбалардың ілкі нұсқаларының атаулары мен оның мағынасы болды. Мәселен, белгілі бір таңбаның кейіннен пайда болған туынды атаулары да қалыптасқаны байқалады. Мысалы, түркі халықтарында атқыш құралдың бейнесі салынған таңбаның алғашқы «адырна» атауынан басқа да «жай, садақ» атаулары қолданылады. Түрік халықтарында әрбір таңбаның семантикалық атаулары болды. Мысалы, алтайлықтарда «қошқар мүйіз, жүрек, құйрық, қаз аяқ, садақ, тарақ, сарақай (крест), сырға, сулық, күн

Шаңышқылы		Шаңышқы	
Сіргелі		Сірге	
Ошақты		Ошақ	
Бағаналы (найман)		Бағана	
Терістаңбалы (табын)		Терістаңба	
Ру-тайпа атауы	Таңбасы	Таңба атауы	
Оңтаңбалы (табын)		Оңтаңба	
Терістаңбалы (найман)		Терістаңба	
Жоғары шекті (арғын)		Жоғары шекті	
Төменгі шекті (арғын)		Төменгі шекті	
Дулат		*doγ+lat > доғалақ, домалақ, дөңгелек	
Ергенекті (Уақ)		Ергенек	
Ергенекті (Найман)		Ергенек	
Ашамайлы (Керей)		Ашамай	
Абақ (Керей)		Абақ	
Шекті (Әлімұлы)		Қос ішекті	
Екі жарты доға бір сызықшадан тұратын таңбалар		 сарьжомарт (найман)	 -шекте